

## ШЕВЧЕНКІВСЬКА ТЕМА У ЩОДЕННИКАХ ОЛЕКСАНДРА ЛОТОЦЬКОГО І СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

**Роксана ХАРЧУК**, старший науковий співробітник  
Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

У статті розглянуто проблему рецепції Шевченка у XIX ст. на підставі щоденників двох найвпливовіших представників покоління «семидесятників» із середовища української інтелігенції Наддніпрянщини. Показано, що поезія Шевченка була важливою лектурою, яку не сприймали уповні підлітки й діти, доходючи до розуміння більшості цих творів, особливо нелегальних і на історичні теми лише у дорослому віці. Цей факт свідчить, що селяни розуміли не всю поезію Шевченка. Попри свою складність вона була одним із основних чинників формування української свідомості у XIX ст.

*Ключові слова:* О. Лотоцький, С. Єфремов, щоденник, рецепція, поезія Шевченка, статистика, видання «Кобзар».

## SHEVCHENKO THEME IN O. LOTOTSKY AND S. YEFREMOV'S JOURNALS

**Roxana KHARCHUK**, senior research associate,  
*Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine*

The present paper studies the perception of Shevchenko in the XIXth c. on the material of journals, which belong to two the most prominent representatives of the generation of seventiers among the intellectuals of Dnieper Ukraine.

It reveals that Shevchenko's poetry was rather elaborate reading material, which was not easy for understanding of kids or teenagers, and could only be grasped in some older age, particularly the illegal texts and historical ones. That testifies to the fact, that Shevchenko's poetry was not quite transparent to peasants. Despite its complexity, it proved to be one of the major constituents contributing to the development of the Ukrainian identity in the XIXth c.

*Key words:* O. Lototsky, S. Yefremov, journal, reception, Shevchenko's poetry, statistics, publication of Kobzar.

Здається, рецепція Шевченка – вже перейдена тема, але нині є потреба повернутися до цього питання, бо у вивченні рецепції українського пророка існують певні лакуни, що стосуються передусім проблеми сприйняття поетаті і творчості мистця тими представниками української інтелектуальної еліти, які у XX ст. емігрували з України через ідеологічні й політичні обставини або були знищені сталінізмом. Варто проаналізувати, як сприймали Шевченка і його поезію молодші представники українського громадського руху, представники «сімдесятиництва» О. Лотоцький і С. Єфремов. Певну інформацію про це містить дослідження І. Гирича [див.: 2]. Особливо цікавою є ця тема на тлі життя Київської громади, яку представляли В. Антонович, О. Кониський, М. Старицький, М. Лисенко, і Київської семінарії й духовної академії, де О. Лотоцький і С. Єфремов вчилися під кінець XIX ст.

О. Лотоцький походив зі священницької родини зі Східного Поділля, згадував, що на формуванні його особистості особливо яскраво позначилася творчість І. Нечуя-Левицького, зокрема у 12-річному віці він прочитав роман «Хмари» 1876 р. видання. Саме ця книжка, за зізнанням спогадника, і «положила першу базу для мого розумового та горожанського світогляду» [5, с. 19]. Водночас він зазначав, що одним із найщасливіших випадків свого життя вважає можливість читати в юних літах повний Шевченків «Кобзар». О. Лотоцький докладно опи-

сав, як отримав доступ до цієї книжки. У сусідньому скарбовому (казенному) лісі жив німець Курц, інтелігентна людина, що підтримувала широкі знайомства із сусідськими священницькими родинами. Курц мав багату бібліотеку, в якій були й українські книжки. Він радо давав читати їх знайомим, тож старший брат О. Лотоцького Віктор «взяв у його повне двоухтоме видання (1876 р.) “Кобзаря”, – як тепер памятаю, – в розкішній блакитній оправі з золотим витиском та обрізом. Скоро по тому Курц десь несподівано зник з нашої околиці <...> В наслідок тої таємничої історії “Кобзарь” залишився фактично власністю нашої родини. Се була велика цінність, яку ми дуже шанували і дуже неохоче давали з хати для прочитання» [5, с. 19]. Зрештою празький «Кобзар» загубився, але років десять він був у хаті Лотоцьких. Олександр Гнатович зазначав, що Шевченкова поезія, зокрема нелегальна, зробила на нього найсильніше враження попри те, що він не все розумів. За його словами, «неясні були для мене власне історичні моменти Шевченкової поезії, бо тоді (в кінці 80-х та на початку 90-х) не було ще засобів для засвоєння української історії, – се було виключно привілеєм одиниць, що самостійно вистудйовувала для себе сю галузь українознавства. Проте поезія Шевченка глибоко западала в душу своєю лірикою, і – мушу сказати – найбільше своїм провідним світоглядом. Шевченка я читав та виучував не лише самотужки, але й – так би мовити – гро-

мадським способом, прочитуючи його разом з товаришами в школі, прочитуючи своїм приятелям на селі – і хлопцям, і людям старшого віку» [5, с. 20]. Найгарячішим прихильником поезії Шевченкової з-посеред сільської публіки був білоусівський<sup>1</sup> церковний староста Тарас Шпилька, – «гарна, порядна людина, чутка на красу поезії. Бувало, після відправи вечірньої, принесе він ключі від церкви, сядемо з ним на ганку, і вичитую йому “Кобзаря”». Захоплюється декламатор, захоплюється й слухач та плаче щирими сльозами, не зважаючи навіть на те, що повз ганку вештаються наймички та хлопці й посмішкуються з такої сентиментальності пана церковного старости. Посмішкування те не було щире, бо не раз ті дівчата самі проливали гіркі сльози над долею Катерини та наймички і, пробігаючи по господарству, намагалися бодай краєм вуха спинившись на хвилю, щось почути з тої чарівної блакитної з позолоттю книжки, що, мабуть, видавалася моїм селянським слухачам за якусь своєрідну євангелію» [5, с. 20]. Варто підкреслити, що «Кобзар» й окремі твори Шевченка, за підрахунками В. Доманицького, із 1840 р. до 1900 р. вийшли загальним накладом у пів мільйона примірників (похибка – 20 000 примірників, оскільки В. Доманицький не мав точних даних про галицькі і швейцарські видання Шевченка) [3, с. 19]. Така статистика свідчить і про інтерес читача, зокрема й сільського, а не винятково інтелігентського походження до творчості Шевченка, і про розуміння читачем поета. Важко уявити, щоб селянин купував книжку, яку він не розуміє. Недаремно з-поміж окремих видань саме поема «Катерина» мала 11 перевидань загальним тиражем 111 тисяч примірників. За нею йшла «Наймичка», яку видавали протягом 60 років 7 разів накладом 100 тисяч примірників. На цьому тлі поема «Гайдамаки» мала всього 6 видань загальним накладом 14 тисяч примірників. Спогади О. Лотоцького підтверджують, що читання «Катерини» в білоусівській школі неодмінно викликало «глибоке захоплення і навіть щирі сльози» [5, с. 79]. Наведені цифри свідчать про те, що поеми «Катерина» і «Наймичка» отримували найбільший відгук у тогочасному українському селянському середовищі. Чому саме ці твори? На мою думку, тут важив не лише факт легальності цих поем, їхньої зрозумілості для читача-селянина. Найважливішим фактором треба вважати той, що ці твори, написані народною мовою, перетворювали українських селян на об'єкт історії, естетики й етики, показуючи їхнє життя і переживання як загальнолюдські, піднімаючи почуття людей, яких начебто й не було на світі, до рівня трагедії.

Спогади О. Лотоцького, який вчився у Подільській семінарії, згодом у Київській духовній акаде-

мії, проливають світло на атмосферу, що панувала у цих навчальних закладах, зокрема він писав, що більшість семінарій в Російській імперії була московська, «то й перевагу всюди складали студенти-москалі», так було і в Київській духовній академії [див.: 5, с. 102]. Принагідно зазначу: Львівська семінарія була вже у 1860-х рр. осередком української свідомості. Водночас поезія Шевченка, з якою семінаристи ознайомилися на початку 1860-х рр., відіграла роль чи не найістотнішого чинника у формуванні національної свідомості галицьких українців.

О. Лотоцький твердив про спеціальний русифікаційний режим у семінаріях, писав про переслідування всього українського, про брак серед духовенства національно-свідомих людей, нарешті про сутички між семінарстами на національному ґрунті: змагання починалися з мовного питання, невдовзі воно «приймало з обох боків терпкий характер, переходило на ролю українців в російській культурі та доходило врешті до точки про трактат переяславський. На сім пункті голоси підвищувалися, очі горіли, щоки паленіли і змагачі розходилися з виразним почуттям національного антагонізму, що вибухало й посилювалося знову з найменшого приводу» [5, с. 108]. Однак, за його свідченнями, уже на межі XIX–XX ст. із Київської духовної академії вийшло чимало українських діячів: В. Чехівський, В. Дурдуківський, В. Біднов. Після революції 1905 р. і зняття заборони з української мови у Київській семінарії вже офіційно передплачували українську газету, захоплення ж українською ідеєю напередодні революції «стільки було широке та інтенсивне серед духовної молоді, що се дало себе відчутти і поза стінами семінарії» [5, с. 238].

За свідченням О. Лотоцького, на подільських семінарстів впливала передусім російська література. Наприклад, він пригадував, як буквально перехворів після того, як прочитав твори Ф. Достоевського. Аналогічно семінаристи організували академію з приводу 50-ї річниці смерті О. Пушкіна, відбували її таємно, бо в семінарії у той час вивчали винятково твори духовних письменників. Водночас спогадник відверто зізнається, що про Шевченкові роковини в Кам'янці тоді ще ніхто не чув, а самі семінаристи до цього не могли додуматися. Для порівняння: у Львові перший світський захід із вшанування пам'яті поета, а саме 7 річниці його смерті, відбувся 10 березня 1868 р. [див.: 1, с. 121]. «Просвіта» традиційно проводила легальні Шевченківські концерти з 1869 р. О. Лотоцький народиться щойно наступного, 1870 р. Уже цей факт свідчить про те, якими жорсткими були російські репресії щодо українців, української мови і культури в Російській імперії.

Паралельно О. Лотоцький наголошував на вищій громадській свідомості і матеріальному рівні

<sup>1</sup> Село Білоусівка Тульчинського повіту, нині Тульчинського району.

тогочасних подільських священників порівняно з московськими попами, навіть в окремих українських губерніях. Він пояснював це тим, що Поділля було приєднане до Російської імперії на півтора століття пізніше за інші частини України. У Подільській семінарії навіть у 1880-і роки все ще відчувалися наслідки республіканізму останньої польської держави, «зокрема духовенство подільське не зазнало того болючого процесу асиміляції та нівеляції, через який перейшло наше духовенство по інших частинах України» [5, с. 34]. Спогадник зазначав, що серед цього духовенства не було проявів глибокої української національної свідомості, але русифікація теж його не захопила, між семінаристами уживалася винятково українська мова.

Прикметно, що любов і повага до Шевченка вилилася одного разу в досить-таки кумедну історію, що трапилася з О. Лотоцьким у Тифлісі, де він допомагав своєму братові вчитися у семінарії, оскільки той сліпнув. Один зі знайомих, терський козак Глаголев якийсь назвав Шевченка «обезьяной». Постала тоді в О. Лотоцького з ним досить «дика сцена, не доведена до краю лише тому, що нас встигли розвести своєчасно» [5, с. 38]. Після переїзду до Києва, де він закінчив духовну академію, діяч українського руху вгледів на вітрині книгарні Ф. Іогансона, що містилася на Прорізній, Шевченків «Кобзар» у мережаній українській обкладинці. Це видання видрукувала Стара громада 1899 р. О. Лотоцький одразу купив книжку, зазначивши в мемуарах: «...серце моє стиснулося болем, коли я на лавочці Михайлівського бульвару нетерпляче почав розглядати сю дорожку книжку. Як її немилосердно було пошматовано, коли порівняти з моїм двохтомним “Кобзарем” празького видання. Наче з живого тіла немилосердним ножем повірізувано з тексту найдорожчі речі, – і я тут відновляв з пам'яті те, що в книжці позначалося лише рядками крапок.... А багатьох річей то й зовсім тут не дошукався» [5, с. 49].

О. Лотоцький був активним членом семінарської київської громади. С. Єфремов писав, що «для громади це було надзвичайне придбання, бо всюди, де з'являвся Лотоцький, починався рух, метушня, оживлення, прокидалась енергія й розпочиналась жвавіша робота» [4, с. 354]. Щодо тогочасного життя в громадах, то О. Лотоцький наголошував, що українська справа переважно зводилася до справи культурного порядку – «і на гіркий глум – се власне й було на ділі, в тих обставинах політичної українською справою першорядної ваги» [5, с. 59]. Сходина громади з приводу ювілею якогось діяча або якоїсь історичної нагоди були чи не найпоширенішою формою культурної праці громадівців. Шевченкові роковини у 1892–1896 рр., коли О. Лотоцький навчався у духовній академії, Київська громада облаштовувала досить урочисто. Зазвичай для цього використовувалася класна кімната якої-не-

будь міської школи, де учителювали члени громади. О. Лотоцький згадував, що на початку його прилучення до громади роковини святкували в помешканні В. Вовка-Карачевського, саме на таких сходинах він прочитав реферат «Політично-суспільні ідеали Т. Шевченка», який згодом опублікував під псевдонімом О. Любенький. Автор статті обстоював думку, що політичні погляди поета зводилися до панславистично-федеративного принципу, водночас слов'янофільство мистця ототожнювалося з патріотизмом усіх слов'ян. Суспільний ідеал Шевченка натомість зводився до демократизму. Національне життя українців, на думку О. Лотоцького, мистець пов'язував із просвітою і релігією [див.: 7, с. 135]. На роковинах були присутніми старші й молодші громадівці: В. Антонович, О. Кониський, К. Михальчук, І. Левицький, М. Грушевський, також польський історик О. Яблоновський, що у той час позитивно оцінював українську справу. Шевченкові роковини, за цим спогадником, відбувалися також в домі М. Лисенка, «де збиралося біля 50 людей, аж доки не можна було перенести ці роковини в Літературно-артистичне товариство, засноване при участі Лисенка літературними родинами Старицьких та Косачів» [5, с. 190]. О. Лотоцький наголошував на тому, що в час, коли він входив до організованого українського життя Києва, першочергову роль у ньому поряд із В. Антоновичем і М. Лисенком відіграв О. Кониський – діячі, на формування особистостей яких Шевченко справив великий вплив. Помешкання О. Кониського на Бібіківському бульварі під номером 36 біля пам'ятника Бобринському було осередком українського життя не тільки Києва, а й усієї України. Самого О. Кониського О. Лотоцький назвав «політичним мозком» українців, наголошуючи на тому, що з його руки вийшло покоління українських «сідесятників»: С. Єфремов, В. Доманицький, Ф. Матушевський [див.: 5, с. 63]. Особисто для О. Лотоцького О. Кониський був і другом, і учителем, і духовним батьком. Саме ж громадське життя в Києві 1890-х років автор спогадів назвав «вузьким гуртківством», «загнаним в темний кут русифікаційним режимом» [5, с. 158]. Для того щоб унаочнити київську атмосферу тих літ, О. Лотоцький зачитував чотиривірш О. Маковоя: «Тремтить моє серце: не чую нігде / Тих слів, що учила нас мати... / Де ви поховались, мої земляки, / Що вас тут нігде не видати?» [5, с. 160]. За його свідченнями, вже у 1899 р., а насправді 1900 р., спогадника зрадила пам'ять, українські ознаки життя почали проступати виразніше, бо саме цього року було дозволено відправити панахиду за Шевченком у Софійському соборі, про це було оголошення в пресі, тоді ж відбувся й літературний вечір в Літературно-артистичному товаристві, на якому реферат прочитав О. Кониський, декламував вірші М. Старицький. Була й музична програма [див.: 5, с. 160].

Характеризуючи своїх попередників – «шістдесятників», О. Лотоцький писав про них так: «Визначуючи хибі наших “батьків”, мусимо признати, що вони перенесли нам, бодай надцерблені, українські традиції через непроходиму прірву найгіршого нашого лихоліття; вони виконували певний мінімум української нації, що для того часу був фактично максимумом, провадили такі немаловажні для свого часу справи, як видання “Кіевской Старини”, “Кобзаря”, як улаштування могили Шевченка, як плекання української національної традиції в єдино можливій тоді формі наукових історичних та філологічних дослідів і т. и.» [5, с. 164]. Позиція С. Єфремова щодо старшого покоління була значно радикальнішою, він дошкульніше характеризував його, а діяльність старших назвав «цвинтарними справами». Варто підкреслити, що О. Лотоцький ніколи не затушовував конфлікт всередині Старої громади, який окреслював як безполітичне культурництво проти безнаціонального радикалізму, чітко написав, що групі радикалів М. Драгоманова, І. Франка, М. Павлика й М. Ковалевського протистояла група культурників В. Антоновича, О. Кониського, Т. Рильського, М. Лисенка і пізніше М. Грушевського, яких у Галичині підтримували брати Барвінські, Ю. Романчук і К. Левицький. О. Лотоцький не оминув подій 1893 р., коли в «Правді» було оголошено програму групи «тарасівців», до якої, за цим спогадником, входили М. Міхновський, А. Кучинський, В. Шемет, І. Стешенко, О. Черняхівський, О. Тулуб, Є. Тимченко, М. Кононенко [5, с. 211].

Не менш істотними за спомини О. Лотоцького є й мемуари і щоденник 1895–1896 років С. Єфремова. Окремий розділ мемуарів «Моя наука. Книга» автор присвятив проблемі власного раннього читання, загалом аналіз читання є однією з магістральних тем у спогадах історика українського письменства. С. Єфремов зазначив, що він вперше прочитав «Кобзаря» (вочевидь, це було петербурзьке видання 1884 р. в упорядкуванні В. Беренштама) у селі Вербівець, де жила його дядина, до якої приїздили на вакації брати, студенти Борисови. Водночас підкреслив: «Щодо “Кобзаря”, то мушу сказати, що він зробив на мене менше враження, ніж про це звичайно згадують інші люди в своїх споминах. Я перечитав його вперше занадто рано, щоб міг зрозуміти й оцінити зміст. Самий же факт “музицької” мови в книжці мене не дивував, бо українські книжки я вже читав, і здавався мені зовсім натуральним. Пам’ятаю, що з усього “Кобзаря” найдужче врізалися мені тоді в пам’ять “Катерина”, “Наймичка”, деякі епізоди з “Тайдамаків” та – “Назар Стодоля”: очевидно те, що мало конкретніший зміст, доступний розумінню малого хлопця. Геніальну лірику Шевченка знайшов для себе я вже згодом, коли почав свідомо шукати підпори для своєї національної стихії» [4, с. 261–262]. Описуючи власні книжкові

уподобання, С. Єфремов пригадав, як уже в бурсі в Умані отримав від знайомого старого діда Бабенка «Енеїду» І. Котляревського: «За одним духом проковтнув я невмирущу праматер українського письменства, і пригоди Енеєві на довгий час притьмарили навіть славні вчинки Кривавої Руки та інших Емарових героїв, якими я тоді захоплювався. Оце так книжка! Надзвичайно цікаво, по-геройському і разом так просто <...> Жива правда манери Котляревського перемогла. А грубуватий юмор, що так пасував до бурсацького життя, захопив нас цілком» [4, с. 315]. А вже за кілька років С. Єфремов прочитав «Кайдашеву сім’ю», «Дві московки», «Бабу Параску та бабу Палажку» й деякі інші оповідання І. Нечуя-Левицького, дійшовши висновку, що ці твори ще кращі за «Енеїду». Уже в Київській семінарії він почав вивчати історію письменства, що кінчалася Пушкіним, Гоголем, Лермонтовим. Від учителя-українця семінаристи жодного слова не чули про існування української літератури. Брат Сергія Єфремова Федір, що саме скінчив Київський університет і шукав роботу, приніс юному книголюбові женецьке видання «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Мирного та Білика, «Люборацьких» А. Свидницького, «Хмари» І. Нечуя-Левицького, «В поті чола» І. Франка і заборонені поезії Шевченка (женецьке видання). Спогадник тоді «побачив, що ті книжки українською мовою, що вже потрапляли мені до рук і попереду, не були тільки поодинокими книжками, випадковими з’явищами, примхою тієї чи іншої людини, а що вони всі витягуються в один ланцюг розвитку» [див.: 4, с. 346], тобто перетворювалися у сприйнятті С. Єфремова на історію літератури. Тоді ж він ознайомився і з історією українського письменства М. Петрова, із працями О. Огоновського. Однак найбільше враження на нього справила нелегальна бібліотека дяка Луки Скочковського, що звалася Ельдорадо й містилася в дяківському помешканні при Йорданській церкві. С. Єфремов згадував, як він вперше потрапив до Луки Полікарповича в господу, мовчки слухав хвилюючі розмови про українщину, а коли вже збирався додому, господар розчинив перед ним велику жовту шафу, повну українських книжок, дозволив вибрати, які той схоче, а у формуляр записав читача не під реальним прізвищем, а під псевдо, яке дав С. Єфремову сам, назвавши Пальцем від села Пальчик, звідки походив семінарист. Так Сергій став членом семінарської громади, діяльність якої зі зрозумілих причин не афішувалася. У своїх спогадах фундатором громади він назвав Луку Скочковського, а ще С. Кедреновського, Марка і Григорія Грушевських, Іоїля Руденка, Харитона Донця, Крискента Матушевського, згодом до громади приєднали Олександр Лотоцький, Сергій Липковський, Т. Добрянський. Певний час близько до неї стояв Трохим Зінківський, на зборах громади бував

М. Грушевський, старший і молодший Вовки-Карачевські, Іван Стещенко. Душею громади, за спогадником, був Л. Скочковський, а її духовним керівником – О. Кониський [див.: 4, с. 350–351]. С. Єфремов оцінював О. Кониського і М. Драгоманова як дві дужі індивідуальності, що були «антиподами в поглядах і методах громадської праці» [4, с. 376]. Спогадник дедалі більше схилявся до позиції супротивників Олександра Яковича, але незважаючи навіть на нетерпимість останнього до М. Драгоманова і його послідовників завжди лишався з ним у приятельських стосунках. Для шевченкознавців у спогадах С. Єфремова становить інтерес епізод привітання М. Грушевського із щасливою обороною дисертації, коли в помешканні історика зібралося чимале коло українських громадян, виступав В. Антонович, К. Михальчук, представники різних українських міст. Однак найбільше С. Єфремову запам'яталася промова О. Кониського, який зазначив, що на диспуті в університетській залі під час захисту дисертації М. Грушевського він бачив внутрішнім зором дві постаті: співця України Шевченка та його коронованого ворога Миколу І, представників двох непримиренних світів. Коли декан факультету згадав ім'я Шевченка, бо диспутант був членом Наукового товариства ім. Шевченка, О. Кониському «ніби привиділось, як здригнулось і затіпалось на портреті обличчя нездоланного самодержця, як перекинулись з остраху бундючні самовпевнені риси». Автор Шевченкової біографії говорив про правду в науці, що збігається з правдою життя, ту правду, котра «розвалить мури самодержавних ерихонів і прилине до нас шевченківською мрією» [4, с. 391–392]. С. Єфремов зазначив, що ці слова старого сліпого діда були для нього пророчими, свідчили про перемогу української ідеї. Другий спогад – про Шевченкові роковини 1896 р., які молодші громадівці вирішили відсвяткувати разом зі старшими. Вечірка відбувалася у В. Антоновича, хазяйнував на ній син історика Дмитро на псевдо Муха. У великій залі, прикрашений портретом В. Антоновича, зібралося кілька десятків людей різного віку й стану. Читав реферат про Шевченка Андрій Кучинський, свій вірш «Ні, не вмер

ще ти, батьку Тарасе» декламував студент Глокке – обидва швидко зникли з українського обрію. Далі почалися співи, промовляв Муха-Антонович, старший громадівець К. Михальчук похвалив його за гарну українську мову. Тоді виступив Олексій Андрієвський, скаржачись на те, що обставини не дали йому можливості навчитися говорити українською мовою, останні його слова були: «Дай, Боже, щоб молоде покоління говорило краще по-українському, не такою покаліченою мовою, як оце говорив я». На це О. Лотоцький щиро озвався: «Ну, дай же, Боже!» Ця вечірка справила на молодих сильне враження, хоча між батьками і дітьми намічалася та розколина, яка стане очевидною через кілька років [4, с. 395].

Сам С. Єфремов готував реферат на роковини Шевченка 1895 р. на тему «Шевченко в народних переказах», про що й написав у своєму щоденнику 3 січня 1895 р. [4, с. 64], а вже 16 березня згадав про донос на студентів, що святкували Шевченкові роковини на Соломенці, до Київського жандармського управління [4, с. 84]. 1899 р. С. Єфремов надрукував у ЛНВ рецензію на видання «Кобзаря», реалізоване Старою громадою. Ця рецензія містить інформацію про високий попит на книжку, оскільки попереднє петербурзьке видання 1894 р., видане тиражем 20 000 примірників, розійшлося<sup>2</sup>. Однак нове видання було передруком попереднього й містило усі помилки петербурзького. Тож С. Єфремов поставив у своїй рецензії питання про потребу повного, критично перевіреного видання творів Шевченка з витриманою хронологією. На кін історії виступало не тільки нове покоління українських діячів, що мало вже не культурний, а політичний український ідеал, а й нове покоління шевченкознавців, які ставили питання про наукове видання Шевченкових творів, зокрема про перевірку всіх текстів «Кобзаря» за автографами. За це завдання згодом взявся В. Доманицький.

<sup>2</sup> На початку ХХ ст. перший том найуспішнішого видавничого проекту – антологія «Вік» – мав тираж усього 1 600 примірників [4, с. 450]. Ця цифра фактично засвідчує кількість українців із національною свідомістю у той час.

### Л і т е р а т у р а

1. Барвінський О. Споми́ни з мого житт́я / О. Барвінський; упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. – Нью-Йорк–Київ: Смолоскип, 2004. – Ч. 1–2. – 528 с.
2. Гирич І. Українські інтелектуали і політична елімішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.) / І. Гирич; відп. ред. О. Рубльов. – К.: Укр. письменник, 2014. – 496 с.
3. Доманицький В. Как читается Шевченко / В. Доманицький // Киевская старина. – 1904. – № 7/9. – С. 18–19.
4. Єфремов С. Щоденник (1.01.1895–4.02.1896) Про дні минулі (спогади) (1876–1907) / С. Єфремов; упоряд., вступна стаття І. Гирич. – К.: Темпора, 2011. – 790 с.

5. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Видання Української православної церкви в США, 1966. – Ч. 1. – 286, II с. (Під час цитування цього видання повністю зберігається мова оригіналу.)

6. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Видання Української православної церкви в США, 1966. – Ч. 2. – 481 с. (Під час цитування цього видання повністю зберігається мова оригіналу.)

7. Любенький О. Політично-суспільні ідеали Шевченка / О. Любенький // Правда. – 1894. – Т. 20. – Вип. 60. – С. 115–135.